

Становлення особистості в процесі економічної соціалізації

Аналізується входження особистості в економічну дійсність суспільства у процесі економічної соціалізації.

Ключові слова: свідомість, економічна свідомість, соціалізація, економічна соціалізація.

Остапівський А. И. Становление личности в процессе экономической социализации.

Анализируется входение личности в экономическую действительность общества в процессе экономической социализации.

Ключевые слова: сознание, экономическое сознание, социализация, экономическая социализация.

Ostapivskyi O. I. The Formation of Personality in the Process of Economic Socialization.

The article analyzes the occurrence and identity formation in the economic reality of society in the process of economic socialization.

Key words: consciousness, economic consciousness, socialization, economic socialization.

Постановка проблеми. Економічна свідомість особистості міцно пов'язана із процесами її входження в економічну сферу суспільства. У зарубіжній та вітчизняній психологічній науці дослідження економічної соціалізації розпочалося відносно недавно. Вперше термін «економічна соціалізація» розглядається з позицій неомарксистського підходу в процесі аналізу соціалізації у роботах С. Камінгс, Д. Тібл (1978 р.), Б. Стасі (1982 р.) [4]. У вітчизняній психології дослідження розпочалися лише в 2000 році [12; 23]. Уперше її вивчають співробітники лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України в межах загальної проблеми соціалізації учнівської та студентської молоді в умовах трансформації суспільства (Г. Авер'янова, О. Лаврененко, Г. Ложкін, В. Москаленко).

У процесі життєдіяльності людина вступає у різні соціально-економічні відносини. Саме це й сприяє засвоєнню нею економічних цінностей суспільства. Як зазначає В. Москаленко, соціально-психологічний процес входження індивіда в економічну систему суспільства є його економічною соціалізацією [21, 3]. Вона є невід'ємною складовою загального процесу соціалізації особистості. В процесі економічної соціалізації визначаються та формуються економіко-психологічні характеристики людини. Їхнє становлення та розвиток відбувається під час економічної життєдіяльності особистості та засвоєння нею економічних цінностей суспільства. Кінцевим продуктом економічної соціалізації є формування особистості як суб'єкта економічної діяльності. Цей процес здійснюється під впливом системи цінностей суспільства, потребних систем індивіда, ціннісних репрезентацій особистості, соціальних параметрів [22, 6].

Огляд літератури. У соціально-психологічних джерелах можна зустріти безліч визначень та інтерпретацій економічної соціалізації особистості. Зокрема, А. Вяткін вважає процес становлення і розвитку економічної свідомості економічною

соціалізацією [8]. А. Прутченков економічну соціалізацію розглядає як об'єктивний процес засвоєння особистістю економічних поглядів, переконань, цінностей, норм економічного життя, притаманних суспільству [29, 16]. Г. Сем'я визначає економічну соціалізацію як процес перетворення людини у повноправного члена економічного співтовариства, під час якого відбувається засвоєння індивідом соціального простору, обмеженого господарською діяльністю, формування уявлень про економічні процеси і явища та їхнє втілення у конкретні форми соціально-економічної діяльності індивіда, а також формування його економічної поведінки [31, 26]. Аналогічним є підхід В. Попова [28].

Є. Козлова визначає економічну соціалізацію як процес становлення економічної свідомості, засвоєння ролей, норм, навичок та цінностей економічної поведінки. На думку вченої, економічна соціалізація є процесом, у рамках якого відбувається інтеріоризація економічної реальності індивіда, шляхом пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття економічних уявлень, пізнання економічних категорій, засвоєння та реалізація ролей і навичок економічної поведінки [18, 15]. При цьому складовими процесу економічної соціалізації є: соціально-економічна, яка пов'язана із набуттям ролей, норм і цінностей економічної поведінки, та індивідуально-психологічна, яка спрямована на формування й розвиток відповідних здібностей, навичок, індивідуальних стилів [18, 21].

Є. Анкудінова, проаналізувавши основні категорії економічної психології – економічна свідомість, поведінку, роль, економіко-психологічну адаптацію, – розглядає економічну соціалізацію як психологічний феномен: засвоєння економічних ролей, успішність у господарській діяльності (економічна поведінка); рівень віддзеркалення економічних відносин, що визначає економічну поведінку (економічна свідомість); адаптацію до умов економічної життєдіяльності в соціумі (економіко-

психологічна адаптація); прояв економічної самосвідомості особи (економічна ідентичність); психологічну готовність до економічної діяльності (економічна спрямованість) [3].

Н. Дембицька пропонує розглядати економічну соціалізацію як окрему модель соціалізації з позицій структурно-системного підходу – як складову єдиного процесу соціалізації особистості. Перший підхід спрямований на формування такого типу особистості, який є втіленням обов'язкових вимог до індивідів з боку сучасної соціально-економічної системи українського суспільства, яке швидко оновлюється і змінюється. Інший підхід постає як формування економіко-психологічних характеристик особистості через засвоєння нею економічних цінностей суспільства в процесі економічної життєдіяльності [12, 53].

З цього приводу слушною є думка А. Бояринцевої, що в основі економічної соціалізації має бути, перш за все, ціннісне опанування економічної реальності, індивідуальне етичне наповнення економічних категорій, а не нейтральне набуття відповідних знань та практичних навичок [7, 12].

Також варто згадати проведені П. Лунтом дослідження, пов'язані з формуванням економічної соціалізації [20]. Ним виділено три стадії дослідження цього феномену. На початках було показано, що діти, які частково включені до розв'язання економічних проблем, мають обмежені уявлення про них. На другій стадії, з метою розвитку дитячих уявлень про економічні процеси, було використано структурну теорію Ж. Піаже. А третя стадія дослідження була присвячена ефективності впливу соціальних факторів на економічну соціалізацію.

Виклад основного матеріалу. Конкретизуючи матеріал аналізу, проведений у психологічній літературі, варто назвати основні напрями дослідження економічної соціалізації, що певною мірою систематизує отримані теоретичні положення.

Вдалим, на наш погляд, є виділення таких трьох напрямів у вивченні економічної соціалізації – *інформаційний, поведінковий і психологічний* [16, 26]. Представники інформаційного напрямку дослідження пов'язують його з оволодінням індивідом науковими та економічними поняттями, а також економічними теоріями і формуванням на цій основі уявлень про економічну дійсність. Поведінковий аспект передбачає набуття людиною навичок економічної поведінки і взаємодії. Формування ставлення особистості до системи цінностей і моральних норм суспільства в процесі економічної діяльності розкривають представники психологічного напрямку.

В рамках проведених досліджень встановлено, що економічна соціалізація має певну структуру, форми, етапи та механізми реалізації.

Структурними складниками процесу є: *когнітивний, афективний та конативний* [11]. Когнітивна складова економічної соціалізації відображає низький, середній та високий рівень сформованості економічних уявлень особистості. Низький рівень сформованості економічних уявлень

характеризується відсутністю уявлень про основні економічні явища або фрагментальними уявленнями, які відображають несуттєві якості. Середній рівень вказує на наявність уявлень про окремі економічні явища, які базуються на конкретних проявах, а також на функціональних або змістових особливостях цих явищ. Високий рівень засвідчує наявність економічних уявлень, заснованих на розумінні сутності, змісту та функціональних особливостей економічних явищ. Афективна складова висвітлює наявність емоційного становлення індивіда до економічної дійсності (до багатства і бідності, приватної власності, проблеми праці та зайнятості, співвідношення винагороди та виконаної роботи, інфляції, зміни курсу валют). Конативна складова характеризується різними формами економічної поведінки (споживчої, виробничої, обмінно-розподільчої, збережної, інвестиційної).

У рамках економічної соціалізації виділяють *трудоу* (формування ставлення до праці засобами поведінкового досвіду в різних сферах – домашня праця, навчальна діяльність); *споживчу* (набуття навичок споживання та засвоєння знань про економічні поняття, які характеризують різноманітні аспекти споживання) та *власне економічну* соціалізацію (формування уявлень про економічні феномени – рекламу, банк, бідність, багатство, інфляцію тощо) [7; 10; 28 та ін.].

Базовими формами економічної соціалізації є: *цілеспрямована* – плановий процес, який реалізується через різні соціальні інститути (дошкільні заклади, школи, вузи і т. ін.) відповідно до норм і вимог суспільства; *стихийна* – процес соціалізації, якому властивий ситуативний характер (спілкування у сім'ї та поза нею, вплив засобів масової інформації); *самовиховання* – самоорганізація особистості через власний досвід та значущі орієнтири розвитку [18, 23].

Економічна соціалізація може бути *добровільна* та *примусова* [5]. Добровільна передбачає активне і свідоме включення особистості у систему нових соціально-економічних відносин. Примусова супроводжується внутрішнім конфліктом у неприйнятті нових економічних реалій на ціннісному рівні, за наявності орієнтації на дані цінності у поведінці особистості. Для підростаючих поколінь характерна *добровільна соціалізація*. Натомість представники старших поколінь демонструють *примусову економічну соціалізацію*, яка може переходити у ресоціалізацію.

Основними етапами економічної соціалізації є: *адаптація* – процес пристосування людини до умов соціально-економічної дійсності; *ідентифікація* – ототожнення особистістю себе з певною соціально-економічною групою; *індивідуалізація* – збереження та розвиток індивідом тенденції до автономії, формування власної позиції, зумовленої особистісними особливостями; *інтеграція* – досягнення певного балансу між окремими людьми, особистістю та суспільством, знаходження оптимального варіанта життєдіяльності у соціумі; *наднормативна індивідуалізація* – створення власного феноменологічного простору [27, 55].

Вивчення проблеми економічної соціалізації дає змогу стверджувати, що важливими факторами цього процесу є економічні цінності, серед яких особливо виділяють власність та гроші [1; 2; 13; 19; 24; 25 та ін.].

Власність є економічною формою привласнення засобів і результатів виробництва. Людина, яка володіє власністю, може на свій розсуд розпоряджатися нею, не допускаючи впливу інших на неї. Реальна власність та її якість є визначальними у маркуванні належності особистості до певного соціального класу. Вона визначає соціальні межі особистості та її становище у суспільстві. Разом з тим, власність є важливою складовою Я-концепції особистості. Завдяки їй визначається не лише соціальне становище особистості, але й межі її «фізичного Я» та персональної ідентичності [30]. Із вищевикладеного випливає, що завдяки власності відбувається формування цінностей, здійснюється стратифікація суспільства, а також формується економічна суб'єктивність тієї чи іншої особистості.

Окрім власності, важливим фактором економічної соціалізації особистості є гроші. Є. Щедрина, досліджуючи економічні уявлення в дітей, дійшла висновку, що досвід перших економічних відносин формується у дитячому віці за допомогою грошей [32]. Для того, щоб людина добре розуміла економічні процеси і плідно займалася підприємництвом, вона обов'язково має засвоїти роль та природу грошей. Діти починають розуміти, що таке гроші, у віці 4–5 років, проте лише половина з них більш-менш розбираються в номіналі монет. До 9–10 років дитина засвоює уявлення про ціну грошей. Власний досвід їх використання, а не вік, інтелект чи соціокультурні умови, в яких перебуває сім'я, здійснюють найважливіший вплив на формування економічних уявлень особистості. Отже, гроші виконують роль своєрідного посередника у процесі входження людини в економічну сферу суспільства.

Сутність та значимість грошей розкривається і через функції, які вони виконують. Серед них можна виділити економічну, соціально-психологічну та людинотворчу [22, 11]. Економічна функція проявляється як міра вартості, засіб обігу, платежу, нагородження, збереження. Соціально-психологічна функція полягає в тому, що через гроші людина поєднана з іншими членами суспільства у єдину соціальну реальність. Разом з тим, вони є одним із факторів формування психіки людини, створюючи і задовольняючи потреби особистості у її виживанні, існуванні, самозадоволенні, набутті певного суспільного статусу. На ставлення до грошей мають вплив як індивідуальність особистості, так і соціокультурні особливості певного суспільства.

Важливим фактором економічної соціалізації студентської молоді є економічні настановлення [14, 230–253]. Економічні настановлення є видом соціальних настановлень, які формуються під впливом економічних відносин та економічної діяльності та проявляються у ставленні індивіда до власності, грошей, економічного статусу, добробуту тощо.

Через ставлення до економічних цінностей розкривається суть та зміст економічних настановлень. Визначальними в економічній соціалізації молоді є чотири типи економічних настановлень: *амбіційний оптимізм, мрійливо-заощадливий, раціонально-тривожний, приховано-тривожний*, – кожному з яких відповідає певна мотивація. Амбіційний оптимізм характеризується високим рівнем економічної соціалізації особистості. Йому притаманні змішані мотиви, а пріоритетом є самореалізація. Мрійливо-заощадливий та раціонально-тривожний тип економічних настановлень характеризуються середнім рівнем економічної соціалізації. Представникам мрійливо-заощадливого типу притаманна мотивація на успіх, а раціонально-тривожному відповідає мотивація, пов'язана з униканням невдач. Пріоритетом їх діяльності є самореалізація. Низький рівень економічної соціалізації та невизначені пріоритети і мотивація властиві для представників приховано-тривожного типу.

Відомий український науковець Г. Ложкін, аналізуючи економічну свідомість особистості, прийшов до висновку, що соціально-економічний статус є важливим чинником економічної соціалізації [14, 254]. Також на думку Н. Дембицької ідея репрезентації відносин власності як носія економічного досвіду суспільства є чинником економічної соціалізації молоді [12, 59]. У своїх дослідженнях вчена підтвердила існування причинно-наслідкових зв'язків між економічною соціалізованістю і смисловим змістом економічного досвіду. В основу теоретичного обґрунтування цього положення нею було використано ідеї концепції соціальних репрезентацій, смислової теорії свідомості та смислового змісту особистого досвіду.

Щодо факторів економічної соціалізації особистості, то у вітчизняній та зарубіжній психології можна віднайти схожі твердження. Так, у дослідженнях Т. Грасс на основі аналізу економічної соціалізації у Великобританії та Новій Зеландії встановлено, що важливими інститутами економічної соціалізації особистості є сім'я, школа, громада, молодіжні організації [9]. А в роботі Е. Щедриної зазначається, що найважливішими факторами економічної соціалізації є навчання, сімейне виховання та особистий досвід [32].

Питання механізмів економічної соціалізації особистості у класичних психологічних джерелах включає розгляд функціонування ідентифікації, рефлексії, наслідування, навіювання, зараження, соціальної фасилітації та ін. [6; 15–17; 26; 31 та ін.].

Важливим для теоретичного та емпіричного рівнів дослідження є встановлення критеріїв економічної соціалізації особистості. З цього погляду, на думку В. Москаленко, структурно-функціональна модель підприємливості може виконувати функцію критерію економічної соціалізованості людини ринкової економіки [24, 11–12].

Висновки. Входження особистості в економічну систему суспільства є процесом становлення і розвитку її економічної свідомості. Усвідомлення,

відображення та перетворення економічної дійсності справляє вплив на становлення та розвиток особистості як професіонала. З цього впливає, що професійна ідентичність як складова економічної свідомості особистості формується під її впливом.

Література

1. Авер'янова Г. М. Кишенькові гроші як фактор економічної соціалізації підлітків / Г. М. Авер'янова // Психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Вип. 18. – 2002. – С. 87–96.
2. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. – К. : ППП, 2005. – 307 с.
3. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с. – (Сер. «Мастера психологии»).
4. Анкудинова Е. В. Определение сущности экономической социализации / Е. В. Анкудинова // Вестн. Челябин. гос. пед. ун-та. – 2009. – № 9. – С. 5–15.
5. Анкудинова Е. В. Экономическая социализация как психологический феномен / Е. В. Анкудинова // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. – 2009. – № 11. – С. 126–130.
6. Батраченко І. Г. Розвиток антиципації в період дорослості / І. Г. Батраченко // Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Сер. № 12. Психолог. науки. – 2009. – № 25. – С. 54–60.
7. Бояринцева А. В. Психологические проблемы экономической социализации / А. В. Бояринцева // Педагогика. – 1994. – № 4. – С. 12–18.
8. Вяткин А. П. Психологические методы изучения экономической социализации личности в процессе обучения / А. П. Вяткин. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2004. – 228 с.
9. Грасс Т. П. Из опыта экономической социализации подрастающих поколений в Великобритании и в Новой Зеландии / Т. П. Грасс // Сибир. пед. журн. – 2008. – № 3. – С. 266–274.
10. Гусева Т. В. Потребительское поведение детей старшего дошкольного возраста в процессе социализации : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Татьяна Владимировна Гусева. – Ярославль : [б. и.], 2005. – 24 с.
11. Дейнека О. С. Экономическая психология : [учебн. пособ.] / О. С. Дейнека – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000. – 160 с.
12. Дембицька Н. М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. М. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 53–67.
13. Дембицька Н. М. Теоретичні підходи до дослідження суб'єкта відносин власності / Н. М. Дембицька // Проблеми загальної та педагогічної психології / Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. С. Д. Максименка. – К. : Гнозис, 2006. – Т. VIII, вип. 1. – С. 111–117.
14. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / В. В. Москаленко, І. В. Білюнь, Н. М. Дембицька та ін. ; [за заг. ред. В. В. Москаленко]. – К. : Укр. центр політичного менеджменту, 2008. – 336 с. – (Б-ка журн. «Соціальна психологія»).
15. Жилина Ж. А. Психическая регуляция экономической социализации детей старшего дошкольного возраста : дис. ... канд. психол. наук / Жанна Анатольевна Жилина. – Владимир : [б. и.], 2005. – 223 с.
16. Землянская Е. Н. Социализация младших школьников в процессе экономической подготовки / Е. Н. Землянская. – М. : МПГУ, 2006. – 235 с.
17. Карпенко З. С. Аксиопсихологія особистості / З. С. Карпенко. – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 216 с.
18. Козлова Е. В. Психологические основы экономической социализации / Е. В. Козлова. – Великий Новгород : НовГУ, 2004. – 80 с.
19. Ложкін Г. В. Економічна свідомість особистості як психологічний феномен / Г. В. Ложкін, В. Л. Комаровська // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 9. – С. 6–12.
20. Лунт П. Психологические подходы к потреблению: вчера, сегодня, завтра / П. Лунт // Иностран. психология. – 1997. – № 9. – С. 8–16.
21. Москаленко В. В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С. 3–18.
22. Москаленко В. В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2006. – № 3. – С. 3–16.
23. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. – К. : Центр навч. літ., 2005. – 624 с.
24. Москаленко В. В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 3–16.
25. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд / С. Московичи // Психол. журн. – 1995. – Т. 16. – № 1. – С. 3–18.
26. Назаретян А. П. Психология стихийного массового поведения : лекции / А. П. Назаретян. – М. : ГЕР СЭ, 2001. – 112 с.
27. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
28. Попов В. Д. Психология и экономика / В. Д. Попов. – М. : Сов. Россия, 1989. – 304 с.
29. Прутченков А. С. Проблемы и противоречия формирования экономической культуры учащихся современной школы / А. С. Прутченков // Стандарт экономического образования в общеобразовательных учреждениях: разработка, апробация, внедрения. – Самара : СИПКРО, 1996. – С. 15–18.
30. Радина Н. К. Первичная экономическая социализация: конструирование Я и обретение собственности / Н. К. Радина // Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности : труды III Международ. науч. интернет-конф. / [отв. ред. М. Ю. Семенов]. – Омск : Полиграф. центр КАН, 2009. – С. 9–23.
31. Семья Г. Экономическая социализация детей и подростков: периодизация и результаты / Г. Семья // Школьный экономич. журн. – 1998. – № 5. – С. 25–31.
32. Щедрина Е. В. Исследование экономических представлений у детей / Е. В. Щедрина // Вопр. психологии. – 1991. – № 2. – С. 157–164.